

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

СОРОКУН Віталій Миколайович

УДК 341.231.14

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВА
НА СВОБОДУ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ**

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі міжнародного права і державного права зарубіжних країн Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор **Буроменський Михайло Всеволодович**, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри міжнародного права та державного права зарубіжних країн, член-кореспондент Академії правових наук України

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Дмитрієв Анатолій Іванович**, Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі, професор кафедри міжнародного права;

кандидат юридичних наук **Фисун Юлія Юрїївна**, Український центр міжнародних гуманітарних програм, начальник юридичного департаменту

Захист відбудеться 22 квітня 2009 р. о 10.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.03 у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70.

Автореферат розісланий 20 березня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. М. Прилипко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Право на свободу совісті та віросповідання є одним із фундаментальних прав, які закріплені в усіх міжнародних документах, що містять перелік прав людини. Починаючи з другої половини ХХ ст. відбувалось активне формування міжнародної судової та квазі-судової практики захисту цього права, що надало його змісту певної динаміки. Сучасне розуміння права на свободу совісті та віросповідання ґрунтується не лише на багатій і змістовній історії його розвитку, але й має значну практику як на універсальному, так і регіональному рівнях.

Усвідомлення в Україні змісту права на свободу совісті та віросповідання в його міжнародно-правовому вимірі почало активно формуватися з набуттям нею незалежності та відбувалося разом із становленням вітчизняного законодавства у цій сфері. А зважаючи на зовсім недавнє приєднання України до основних європейських міжнародно-правових актів, які містять зобов'язання щодо захисту свободи совісті та віросповідання, даний процес відбувається під їх безпосереднім впливом. Отже, зберігається необхідність подальшого з'ясування сучасного змісту міжнародно-правових зобов'язань, що виникають для держави у сфері захисту цього права. Крім того, законодавство України про захист права на свободу віросповідання залишається у стадії реформування. Така необхідність обумовлюється зокрема тим, що за роки незалежності Україна стала багатоконфесійною державою. Це принципово нова ситуація, в якій врахування міжнародного досвіду захисту свободи совісті та віросповідання може мати велике значення для збереження міжконфесійного миру в державі.

Порушення релігійних прав людини негативно впливає на інші права, зокрема право на життя, фізичної цілісності, свободи та безпеки особи, право на свободу висловлення, мирні зібрання та об'єднання, освіту, право на свободу пересувань, національність тощо. Саме тому дослідження права на свободу віросповідання є одним із центральних у науковій розвідці прав людини, а для розуміння міжнародно-визнаного змісту права на свободу віросповідання принципово важливим є аналіз сучасної практики Комітету з прав людини та Європейського суду з прав людини. Проте вітчизняна практика свідчить, що питання права на свободу совісті та віросповідання цікавило дослідників насамперед з точки зору національного законодавства. Усе це має велике значення для подальшого вдосконалення українського законодавства й може мати суттєве практичне значення для гарантування в Україні права людини на свободу совісті та віросповідання, що й обумовлює актуальність теми дисертаційного дослідження.

Стан і ступінь розробки проблеми у спеціальній літературі. Активні дослідження проблеми міжнародно-правового регулювання релігійних свобод почались у ХІХ – на початку ХХ ст. (Й. Блюнчлі, А. Вязгін, В. Даневський, Н. Захаров, П. Казанський, Л. Камаровський, Ф. Ліст,

Ф. Маассен, Ж. Мартенс, Ф. Мартенс, А. Рів'є, А. Стоянов, М. Таубе, Г. Уітон), які привели до висновку про існування міжнародно-правового захисту релігійних інтересів.

У сучасній зарубіжній науці міжнародного права також приділяється багато уваги вивченню питань захисту права людини на свободу совісті та віросповідання (Ю. Баскін, Ю. Безбородов, К. Борисов, Д. ван дер Вайвер, Т. Васильєва, М. Дженіс, К. Іванз, М. Іванз, Ю. Карлов, Д. Карлсон, Н. Лернер, Д. Літл, Б. Тахзіб, П. Тейлор, Д. Уітт та ін.).

В Україні різні аспекти права на свободу совісті та віросповідання досліджували в основному фахівці з галузевого права: Ю. Кальниш (реалізація державної політики у сфері релігійно-церковного життя); І. Компанієць (адміністративно-правові проблеми регулювання свободи совісті); В. Малишко (конституційне забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання); М. Палій (злочинність у сфері віросповідання); В. Петрик (удосконалення державно-церковних відносин); Г. Сергієнко (конституційно-правове регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання); Л. Ярмол (юридичне забезпечення свободи віросповідання).

Єдиним в Україні спеціальним дослідженням з міжнародно-правового регулювання інституту релігійної безпеки залишається робота Ю. Фисун. Окремі аспекти міжнародно-правового захисту права на свободу совісті та віросповідання досліджували О. Буткевич, А. Дмитрієв, В. Семенов, О. Тарасов та ін.

У дисертації проаналізовано вітчизняні дослідження з міжнародно-правового захисту прав людини (М. Буроменський, В. Буткевич, В. Денисов, В. Євінтов, А. Мацько, В. Мицик, Л. Тимченко).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого згідно із цільовою комплексною програмою “Проблеми історії, теорії та практики державного права зарубіжних країн і міжнародного права” (державний реєстраційний номер 0106u002284).

Мета і завдання дослідження. Основна *мета* дослідження полягає в комплексному вивченні сучасних міжнародно-правових норм права на свободу совісті та віросповідання, шляхів і механізмів його забезпечення в міжнародному праві, а також у з'ясуванні змісту міжнародно-правових зобов'язань України щодо цього права.

Відповідно до мети дослідження в дисертації послідовно вирішуються такі *завдання*:

- дослідити генезис права на свободу совісті та віросповідання в міжнародному праві;
- проаналізувати сукупність універсальних і регіональних міжнародних договорів, які гарантують право на свободу совісті та віросповідання;
- оцінити поширеність у міжнародному праві права на свободу совісті та віросповідання;
- визначити специфічні риси права на свободу совісті та віросповідання в універсальних та

регіональних міжнародних договорах та практиці їх застосування;

– встановити особливості й значення міжнародних організаційно-правових механізмів контролю дотримання права на свободу совісті та віросповідання;

– оцінити сучасний рівень дотримання міжнародних норм права людини на свободу совісті та віросповідання;

– з'ясувати міжнародно-правові зобов'язання України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання;

– зробити висновки та сформулювати рекомендації щодо імплементації міжнародно-правових стандартів права на свободу совісті та віросповідання в законодавстві України.

Об'єкт дослідження – міжнародно-правові відносини у сфері забезпечення права людини на свободу совісті та віросповідання.

Предмет дослідження – генезис та етапи становлення права на свободу совісті та віросповідання в міжнародному праві, особливості міжнародно-правових стандартів цього права в практиці міжнародних контролюючих та судових органів, міжнародно-правові зобов'язання України у сфері забезпечення права на свободу совісті та віросповідання та їх імплементація в національному законодавстві України.

Методи дослідження. Задля досягнення наукової об'єктивності результатів дисертаційного дослідження нами було використано широкий комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, властивих як правознавству взагалі, так і міжнародному праву зокрема. У процесі дослідження генезису права на свободу совісті та віросповідання в міжнародному праві було застосовано історичний метод; при вивченні міжнародно-правових стандартів права на свободу совісті та віросповідання – методи системного аналізу, аналізу і синтезу; при розгляді універсальних та регіональних стандартів і механізмів захисту цього права – методи аналогії та конкретизації. Використання формально-юридичного та порівняльно-правового методів надало можливість встановити юридичний зміст міжнародно-правових норм свободи совісті та віросповідання й принципи їх гарантування міжнародними судовими органами.

У роботі використано теоретичні положення загальної теорії права, історії держави і права, державного права іноземних країн, міжнародного права, зокрема права ООН та права Ради Європи, а також конституційного права України.

Комплексний підхід до дослідження проблем і використання зазначених методів дозволили всебічно розглянути розвиток і сучасний стан захисту права на свободу совісті та віросповідання як складової частини міжнародного права у сфері прав людини, а також проблеми міжнародно-правового співробітництва України щодо захисту цього права.

Емпіричну базу дисертаційної роботи склали вивчення та аналіз 104 рішень Комітету з прав людини, Європейської комісії з прав людини, Європейського суду з прав людини та інших

міжнародно-правових наглядових органів захисту прав людини, 173 міжнародних універсальних та регіональних договорів, які беруть під захист право на свободу віросповідання, 44 національних нормативних актів, а також 11 рішень вищих судових органів України щодо права на свободу світогляду та віросповідання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній науці міжнародного права комплексним науково-практичним дослідженням міжнародно-правового співробітництва у сфері захисту права людини на свободу совісті та віросповідання. Наукова новизна також визначається сучасною постановкою проблеми, вивченням стандартів і нових тенденцій розвитку права на свободу совісті та віросповідання, що розглядаються в цій роботі. У результаті проведеного дослідження дисертантом одержано нові наукові положення, висновки та пропозиції, які становлять його особистий здобуток і виносяться на захист, а саме:

У дисертації вперше:

– обґрунтовано, що в процесі розвитку європейської цивілізації в міжнародному праві склалася система норм гарантування та захисту права на свободу совісті та віросповідання, які в подальшому знайшли своє закріплення в універсальних і регіональних міжнародних договорах з основоположних прав людини;

– визначено, що сучасні міжнародно-правові норми захисту права на свободу совісті та віросповідання, особливо універсального рівня, є міжнародним мінімальним стандартом захисту цього права. Вони визнані невід’ємними правами людини і створюють певну відправну точку у вивченні міжнародно-правового забезпечення цього права. Право на свободу совісті та віросповідання є комплексною й динамічною нормою, зміст якої постійно уточнюється, розширюється, трансформується міжнародно-правовими органами відповідно до реалій міжнародного життя;

– доведено, що в практиці Комітету з прав людини ООН, Спеціального доповідача ООН зі свободи совісті та віросповідань та Європейського суду з прав людини стосовно права на свободу совісті та віросповідання панує ліберальний підхід, який вміщує широке коло релігійних і нерелігійних переконань.

Удосконалено:

– тлумачення сучасних міжнародно-правових стандартів права людини на свободу совісті та віросповідання шляхом здійснення їх ретельного аналізу та надання їм визначення у відповідності до практики їх застосування міжнародними організаційно-правовими механізмами з захисту прав людини;

– шляхи національної імплементації міжнародно-правових норм про захист права на свободу совісті та віросповідання: вона повинна відбуватися на підставі міжнародно-правових

зобов'язань України та з урахуванням термінології, яка в них застосовується.

Дістало подальший розвиток:

– порівняльно-правове дослідження універсальних і регіональних міжнародних норм і організаційно-правових механізмів гарантування й захисту права на свободу совісті та віросповідання, унаслідок чого було розкрито правові колізії у застосуванні відповідних норм права на свободу совісті та віросповідання Комітетом з прав людини, Парламентською Асамблеєю Ради Європи та Європейським судом з прав людини;

– узагальнення практики міжнародних організаційно-правових механізмів щодо міжнародно-правових зобов'язань України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання: у доповідях Комітету з прав людини, Комітету з економічних, соціальних та культурних прав, Комітету з прав дитини, Комітету з ліквідації расової дискримінації та Спеціального доповідача Ради з прав людини, в рішеннях Європейського суду з прав людини та в резолюціях Парламентської Асамблеї Ради Європи та Комітету Міністрів містяться тлумачення міжнародно-правових зобов'язань України у сфері захисту цього права, а також пропонуються шляхи приведення українського законодавства у відповідність до них.

– вивчення практики національних судових органів, зокрема Конституційного Суду України, Верховного Суду України та Вищого господарського суду України, яка стосується гарантій права на свободу віросповідання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що здійснений в дисертаційному дослідженні правовий аналіз, основні положення і висновки показують становлення загальної міжнародно-правової норми права людини на свободу совісті та віросповідання – одного з основоположних прав у сфері міжнародного співробітництва із захисту прав людини.

Запропоновані в дисертації положення, висновки та рекомендації мають практичне значення. Зокрема результати дослідження можуть застосовуватися в науково-дослідній роботі з проблем гарантування й захисту права людини на свободу совісті та віросповідання, в науково-освітній діяльності при викладанні курсу “Міжнародне право”, “Міжнародний захист прав людини”, “Конституційне право” та “Міжнародне гуманітарне право”, в науково-методичній роботі для вдосконалення навчальних програм з міжнародного публічного та гуманітарного права при підготовці підручників і навчально-методичних посібників, у системі підготовки та перепідготовки юристів і працівників Міністерства закордонних справ України, в практиці правотворчих органів, а також правозахисними неурядовими організаціями.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою працею, в якій вирішується конкретне наукове завдання щодо комплексного аналізу сучасних міжнародно-правових норм права на свободу совісті та віросповідання, шляхів і механізмів його забезпечення

в міжнародному праві, а також розроблення пропозицій з подальшої імплементації в національному законодавстві України міжнародно-правових норм щодо захисту права людини на свободу совісті та віросповідання. Усі теоретико-методологічні, науково-аналітичні висновки та рекомендації зроблені автором самостійно на основі аналізу великого масиву історичних документів, наукової літератури, опрацювання сучасних практик міжнародних організацій і міжнародно-правових актів. За темою дослідження автором одноосібно підготовлено й опубліковано три наукових статті.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні висновки, сформульовані в дисертації, розглядалися й обговорювалися на засіданнях кафедри міжнародного права і державного права зарубіжних країн Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Основні положення дисертації оприлюднені на таких науково-практичних форумах:

– Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених та здобувачів (м. Харків, 2007 р., тези опубліковано);

– Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та здобувачів “Осінні юридичні читання” (м. Харків, 12-13 листопада 2008 р., тези опубліковано);

– круглому столі “Релігія та право в Україні: історія і сучасність” в рамках Першої науково-практичної конференції молодих вчених “Логіка та право” (м. Харків, 12-13 грудня 2008 р., тези опубліковано).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження викладено у трьох наукових статтях, опублікованих у наукових фахових періодичних виданнях з юридичних наук, затверджених Вищою атестаційною комісією України, а також у тезах трьох наукових доповідей та повідомлень на наукових семінарах і конференціях. Загальний обсяг публікацій становить 1,9 обл.-вид. арк.

Структура та обсяг дисертації. Відповідно до мети, завдань, предмету та логіки дослідження обрано структуру дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 218 сторінок. Кількість використаних джерел – 520 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначається стан наукової розробки проблеми, з'ясовується його зв'язок з науковими програмами, планами, темами, формулюються мета, завдання, визначаються об'єкт, предмет і методи дослідження, розкриваються наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, наводяться відомості про їх апробацію.

У першому розділі – “Генезис міжнародно-правового захисту права на свободу совісті та віросповідання” – досліджено передумови виникнення ідеї міжнародно-правового захисту свободи совісті та віросповідання починаючи з стародавніх часів, шляхи формування права на свободу совісті та віросповідання в Середні віки та в часи Реформації, а також питання міжнародно-правового захисту права на свободу совісті та віросповідання в період, починаючи з Нових часів і до утворення Ліги Націй.

На ґрунті терпимості, природно притаманній людям, у Стародавні часи поступово формується усвідомлення необхідності надання захисту релігійних переконань, ритуалів та звичаїв іноземців, а пізніше – дозволу іноземних релігій. Сама ідея правового захисту свободи віросповідання пов’язана з християнством і християнською цивілізацією, попри те, що ставлення цієї цивілізації до інших релігій, насамперед ісламу та іудаїзму, упродовж усього періоду її історії не завжди було терпимим. В епоху Середніх віків юридичне право на свободу віросповідання формувалося саме на Європейському просторі (який був об’єднаний спільною католицької релігією) через розвиток ідей терпимості та відокремлення церкви від держави. Останній підхід набуває свого правового закріплення в епоху Реформації, коли держави, які прийняли протестантизм, прагнули відокремлення від них католицької церкви. Тому епоху Реформації слід розглядати як певний каталізатор розвитку права на свободу віросповідання, коли під час боротьби за визнання протестантських церков відповідні правові норми з’являються в законодавстві європейських держав. Саме в цей період принцип релігійної свободи та намагання подолати примусове сповідання релігії займають центральне місце у формуванні незалежних держав.

Аугсбургський мир 1555 р., який визнавав на міжнародному рівні лютеранські церкви та території, вперше закріпив принцип *cujus regio, ejus religio* – “чис правління, того й релігія”. Майже одночасно з національним правом, норми щодо захисту свободи віросповідання та визнання тієї чи іншої релігії з’являються в міжнародних договорах. Вестфальським миром 1648 р. було визнано держави, що сповідували кальвінізм, та підтверджено *cujus regio, ejus religio* як фундаментальний аспект державного суверенітету й основний принцип регулювання релігійного плюралізму.

Починаючи з другої половини XVI ст. і впродовж Нових часів ідеї релігійної терпимості та релігійних свобод розробляються в правовій думці багатьох європейських вчених і державних діячів та в теорії міжнародного права. У міжнародному праві в ці часи з’являється велика кількість договорів, характерною рисою яких є обов’язкова наявність статей щодо захисту релігійних прав і свобод. Свобода віросповідання стає під захист міжнародного права як у відносинах європейських держав з іншими державами, так і під час територіальних розподілів самої Європи. Право на свободу віросповідання також було взято під охорону гуманітарних конвенцій. Вже до кінця XIX

ст. ідея міжнародно-правового захисту свободи віросповідання була визнана доктриною міжнародного права, а зміст права на свободу віросповідання – досить досконало розроблено в теорії міжнародного права багатьма вченими.

Під час територіального перерозподілу Європи після Першої світової війни, зважаючи на домінуючу в праві теорію позитивізму, релігійні фактори не відігравали значної ролі. Хоча норму щодо релігійної свободи не було включене до Статуту Ліги Націй, міжнародно-правовий захист свободи віросповідання розвивався через систему міжнародних договорів щодо захисту прав меншин, укладених під егідою Ліги Націй Цими договорами свобода віросповідання визнавалась як надто важливе право, яке мало братися під захист та гарантії міжнародної спільноти. Проте найбільшу міжнародну увагу міжнародно-правовому захисту права на свободу віросповідання починають приділяти лише з утворенням в 1945 р. Організації Об'єднаних Націй та прийняттям нею Загальної декларації прав людини, а також набуттям чинності Міжнародним Пактом про громадянські та політичні права, якими міжнародна спільнота визнала це право невід'ємним правом кожної особи.

У другому розділі – *“Захист права на свободу совісті та віросповідання в міжнародному праві”* – проаналізовано міжнародно-правові норми щодо захисту права на свободу совісті та віросповідання в загальному міжнародному праві та в регіональному міжнародному праві в рамках Ради Європи.

На підставі аналізу стандартів і механізмів захисту права на свободу віросповідання в міжнародному праві у розділі було доведене, що провідну роль у правовому закріпленні та захисті даного права на універсальному рівні відіграє Організація Об'єднаних Націй. З часів прийняття Загальної декларації прав людини в 1948 р., релігійну свободу було взято під охорону всіма основними міжнародними договорами із захисту прав людини, прийнятими в рамках ООН. Найбільш ефективними механізмами захисту цих прав є Комітет з прав людини та Спеціальний доповідач ООН зі свободи совісті та переконань. Досліджуючи стандарти та практику ООН, можна припустити, що навіть за відсутності спеціальної конвенції, існує загальне визнання права на свободу думки, совісті та релігії, а також права на свободу від дискримінації на релігійному ґрунті.

На регіональному рівні норма про захист свободи совісті, думки та релігії також увійшла до основних правозахисних документів майже на кожному континенті. З усіх регіональних систем захисту прав людини найбільш розвинутою є європейська, зокрема в рамках Ради Європи. У порівнянні з універсальним рівнем, право на свободу релігії та переконань тут є набагато більше врегульованим. У своїй практиці Європейський суд з прав людини демонструє чітку й передбачену позицію у тлумаченні та захисті прав ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Не зважаючи на те, що європейські норми беруть свій початок у

Загальній декларації 1948 р. та мають певну схожість, у практиці їх тлумачення та застосування виявляються суттєві розбіжності. З одного боку, Конвенція гарантує більш широкі права. Наприклад, вона передбачає право змінювати релігію чи переконання і надає захист навіть церквам та релігійним організаціям. Практика Суду також свідчить про більший успіх, оперативність та ефективність захисту релігійних прав. З іншого боку, Суд частіше стає на захист інтересів держави, а не особи, надаючи державам широку межу визначення припустимого втручання не тільки у право сповідувати релігію чи переконання, але й у *forum internum*. Існує також і певна колізія між думками Суду та інших органів Ради Європи стосовно деяких аспектів тлумачення ст. 9. На відміну від ПАРЄ, Суд, зокрема, не визнає право на відмову від несення військового обов'язку на підставі релігії чи переконань як таке, що випливає зі ст. 9. Навпаки, органи ООН бачать його у ст. 18 Загальної декларації 1948 р. та Пакту 1966 р.

На сьогодні право на свободу совісті та віросповідання є комплексним і динамічним, воно постійно розвивається, і нові реалії міжнародного життя вносять певні уточнення до стандартів, що є визнаними. Проте сама норма ст. 18 Загальної декларації та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставах релігії або переконань 1981 р. та ст. 9 Європейської конвенції 1950 р., яка базується на ст. 18 Загальної декларації, є міжнародним стандартом права на свободу совісті та віросповідання.

Попри відомі недоліки, європейські механізми захисту права на свободу віросповідання є найбільш ефективними й зразковими в порівнянні з іншими міжнародно-правовими механізмами, які захищають релігійні права. Стандартам релігійних прав, відпрацьованим в універсальному та регіональному міжнародному праві, а також їх тлумаченню та застосуванню міжнародними органами мають відповідати норми захисту цих прав у національному праві країн-членів відповідних міжнародних організацій.

У третьому розділі – **“Міжнародне-правове співробітництво України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання”** – розглянуто міжнародно-правові зобов'язання держави щодо регулювання права на свободу совісті та віросповідання та визначено шляхи їх імплементації в українському законодавстві.

Дослідження питань міжнародно-правового співробітництва України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання вказує на те, що Україна є стороною більшості універсальних міжнародно-правових документів, які містять норми права на свободу совісті та віросповідання. Україна також визнає юридичну силу декларацій 1981, 1985 та 1992 рр. – Верховний Суд України і Конституційний Суд України посилаються на їх норми у своїй практиці. У сфері захисту права на свободу віросповідання на універсальному рівні на Україну поширюються повноваження механізмів, утворених відповідно до Статуту ООН: Ради з прав людини та спеціальних процедур –

Спеціального доповідача зі свободи релігії та віросповідання; утворених відповідно до конвенцій, стороною в яких є Україна: Комітету з прав людини, Комітету з економічних, соціальних та культурних прав, Комітету з прав дитини та Комітету з ліквідації расової дискримінації.

На регіональному рівні Україна є стороною чисельних договорів, укладених в рамках Ради Європи, які створюють для неї чіткі зобов'язання у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання. Їх розтлумачено практикою Суду з прав людини, рішення якого визнаються нашою державою як джерело права, і який вже виносив рішення щодо порушення Україною норм ст. 9 Європейської конвенції 1950 р. Україна не може нехтувати й резолюціями ПАРЄ та Комітету Міністрів, котрі є авторитетним тлумаченням європейських стандартів прав людини і які стосуються безпосередньо України.

Вагому роль у розумінні міжнародно-правових стандартів права на свободу совісті та віросповідання також відіграють акти, прийняті в рамках ОБСЄ, що фіксують політичні зобов'язання країн-учасниць. Україна є учасницею основних актів цієї організації і визнає відповідні стандарти із захисту права на свободу совісті та віросповідання.

Співробітництво України у даній сфері в рамках СНД не є ефективним, оскільки Комісією з прав людини як статутний орган СНД ще не утворено, а Україна, у свою чергу, не підписувала Конвенцію СНД про права та основні свободи людини від 1995 р. Проте Угодою про створення СНД визнаються попередні міжнародно-правові зобов'язання держав-учасниць, а в рамках СНД за участю України було укладено декілька договорів, норми яких лише опосередковано торкаються права на свободу совісті та віросповідання і певною мірою розкривають його загальні стандарти.

Включення права на свободу совісті та віросповідання до великої кількості міжнародно-правових договорів України (від двостороннього до універсального рівнів), а також звернення до цього права, як воно закріплене в міжнародних договорах, у практиці Конституційного, Верховного та Вищого Господарського Суду України, може свідчити про визнання нашою державою цього права як загального.

В Україні не завершено національну імплементацію міжнародно-правових норм про захист права людини на свободу совісті та віросповідання. Попри те, що вітчизняне законодавство у цій сфері вважається одним із найкращих у Східній Європі та на пострадянському просторі, воно все ж таки потребує змін задля виконання міжнародних зобов'язань України, що вимагають як Рада Європи, так і Організація Об'єднаних Націй. У дослідженні звернуто увагу, що національна імплементація цих зобов'язань повинна відбуватися також з урахуванням термінології, яка в них застосовується. У дисертації винесено понад двадцять пропозицій щодо приведення норм національного права України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання у відповідність до його міжнародно-правових стандартів, які впливають з міжнародних зобов'язань нашої держави.

ВИСНОВКИ

У дослідженні було проведено комплексне вивчення сучасних міжнародно-правових норм права на свободу совісті та віросповідання, шляхів і механізмів його забезпечення в міжнародному праві, а також розроблено пропозиції з подальшої імплементації в національному законодавстві міжнародно-правових норм щодо захисту права людини на свободу совісті та віросповідання. Одержані наукові та практичні результати дослідження вирішують важливе науково-прикладне завдання щодо міжнародно-правового захисту права на свободу совісті та віросповідання. Усе це надає можливість сформулювати такі узагальнюючі положення та висновки:

1. Формування права захисту свободи віросповідання на теренах Європи почалось у Стародавні часи й безпосередньо пов'язано з розвитком християнської цивілізації, попри не завжди терпиме її ставлення до інших релігій, насамперед ісламу та іудаїзму. Цей процес продовжився в Середні віки, зокрема через посольське право, що активно формувалося в ті часи. Політичне визнання свободи совісті та релігії відбулось в епоху Реформації, а свій подальший міжнародно-правовий розвиток вона отримує разом з великими географічними відкриттями. Саме Реформація покликала до життя міжнародно-правове управління держав у сфері захисту релігійних інтересів. Ідеї, що вплинули навіть на сучасний стан права на свободу віросповідання в міжнародному праві, активно розвивалися в часи Реформації за шістьма ключовими напрямками: через концепцію державно-церковних відносин у вченні отців Реформації; у філософії права під впливом таких діячів, як Ж. Боден, Т. Гоббс, Дж. Локк, Р. Вільямс; через розвиток національно-правових норм захисту цього права; безпосередньо в теорії міжнародного права у працях Віторії, Айали, Суареса, Джентілі, Гроція; в міжнародних договорах між християнськими правителями Європи, де на особливу увагу заслуговує Вестфальський мир 1648 р., який ввів у дію принцип релігійної толерантності, встановивши рівність між протестантськими та католицькими державами та надавши деякі гарантії релігійним меншинам, а також між ними та мусульманським світом, зокрема з Оттоманською Портою.

2. У період від Нових часів до утворення Ліги Націй теорії релігійної толерантності, державно-церковних відносин і захисту свободи совісті та віросповідання продовжували активно розвиватися в політичних вченнях Північної Америки та Європи, зокрема в працях Т. Джефферсона, Дж. Медісона, Ж.-Ж. Руссо, а норми захисту релігійних свобод потрапляють у такі фундаментальні документи з прав людини, як американська Декларація незалежності, французька Декларація прав людини і громадянина та Білль про права Сполучених Штатів Америки. У ці часи ідея міжнародно-правового захисту права на свободу совісті та віросповідання розвивається за двома основними напрямками: у доктрині міжнародного права та в міжнародно-правовій договірній практиці. За останнім напрямком норми захисту права на свободу совісті та

віросповідання зустрічаються у трьох основних групах міжнародно-правових договорів: а) між європейськими державами; б) між ними та Оттоманською Портою; в) між ними та “нецивілізованими” народами Африки та Далекого Сходу. У XIX ст. навіть визнання деяких східноєвропейських країн ставилося в залежність від гарантування їх конституційним правом свободи совісті та віросповідання.

3. Під час територіального перерозподілу Європи після Першої світової війни та з утворенням Ліги Націй міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання відбувався через систему міжнародних договорів щодо захисту прав меншин, його було визнано одним з фундаментальних прав, яке бралось під захист та гарантії міжнародної спільноти. Статут Ліги Націй вимагав від великих держав запровадити таке адміністративне управління підлеглими територіями, яке буде гарантувати свободу совісті та віросповідання. Було розроблено договірну систему захисту прав національних, мовних та релігійних меншин, відповідно до якої механізми захисту інтересів цих груп мали бути включені безпосередньо в конституційне законодавство новоутворених держав.

4. Найбільшу міжнародну увагу захисту права на свободу совісті та віросповідання починають приділяти лише з утворенням у 1945 р. Організації Об’єднаних Націй та прийняттям нею в 1948 р. Загальної Декларації прав людини, якою міжнародна спільнота визнала це право невід’ємним правом кожної особи. На сьогодні ООН відіграє провідну роль у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання на універсальному рівні. Право на свободу думки, совісті та релігії разом з гарантуванням недискримінації за релігійними переконаннями було закріплене в усіх основних конвенціях, прийнятих в рамках ООН. Воно також знаходить постійне місце в чисельних резолюціях з прав людини, які приймаються Генеральною Асамблеєю за участі навіть тих країн, які ще не є сторонами відповідних конвенцій. Аналіз цих інструментів свідчить про повне визнання міжнародною спільнотою цього права, яке посідає важливе місце в каталозі основоположних прав людини. Захист права на свободу віросповідання в універсальному міжнародному праві має загальний характер. Також доведено, що міжнародні договори спираються на визначення права на свободу совісті та віросповідання, як воно закріплено в основних документах з прав людини – ст. 18 Загальної декларації 1948 р. та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. і ст. 1 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставах релігії або переконань 1981 р. Це фундаментальні міжнародно-правові стандарти права на свободу віросповідання, яким надано тлумачення в нашому дослідженні.

5. З існуючих механізмів захисту права на свободу віросповідання в універсальному міжнародному праві найбільш ефективними є Комітет з прав людини та Спеціальний доповідач зі свободи релігії та віросповідань. Вони виконують різні функції й ефективно доповнюють один

одного. Проте система захисту прав людини, враховуючи право на свободу віросповідання, в рамках ООН потребує вдосконалення, а надання більшої правової, політичної та фінансової підтримки посаді Спеціального доповідача може зробити роботу цього механізму більш ефективною та впливовою як для універсального, так і регіонального захисту права на свободу совісті та віросповідання.

6. З численних регіональних міжнародних організацій, що декларували право на свободу віросповідання, на особливу увагу заслуговує право Ради Європи, в рамках якої в 1950 р. було прийнято Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, а Європейський суд з прав людини, рішення якого є обов'язковими для держав-учасниць Конвенції, має широку практику тлумачення та застосування права на свободу віросповідання на Європейському континенті.

7. Дві категорії норм надають захист праву на свободу совісті та віросповідання на універсальному та регіональному рівнях: норми, які забороняють дискримінацію з приводу релігії чи переконань, та норми, що безпосередньо гарантують право на свободу совісті та віросповідання. Дискримінація на ґрунті релігійних переконань, враховуючи новітні релігійні вчення, забороняється міжнародним правом. Національні законодавства зобов'язані адаптувати норми, які заборонятимуть і впроваджуватимуть покарання за дискримінацію та підбурювання до релігійної ненависті та ворожнечі. Норми, які забороняють дискримінацію, можна також ефективно застосовувати для захисту права на свободу совісті та віросповідання. Право на свободу совісті, релігії чи переконань і право на свободу віросповідання гарантуються кожній особі. Зміна релігії як акт свободної волі за відсутністю примусу є визнаною свободою. На відміну від права ООН, Європейський суд з прав людини наділяє правом на свободу совісті, релігії чи переконань також юридичних осіб – церкви та інші релігійні організації.

8. Будь-яке нав'язування чи примушення у справі свободи совісті, релігії чи переконань з боку держави суперечить міжнародному праву. Визнається, що місіонерська діяльність та прозелітизм не є примусом або втручанням у *forum internum* інших осіб.

9. Право на свободу совісті, думки чи переконання включає теїстичні, не теїстичні та атеїстичні переконання, а також новітні релігії. Для захисту ці переконання мають відображати певний рівень переконливості, серйозності, зв'язаності та важливості. Не є доцільним надати правового визначення термінам “релігія”, “думка” або “переконання”, оскільки будь-яке визначення не зможе відбити різноманітні ставлення до цих термінів у різних культурах світу, суттєво звужить їх зміст та гратиме на користь тим, хто дискримінуватиме. Міжнародне право вимагає тлумачити ці терміни якнайбільш широко.

10. Універсальне міжнародне право забороняє будь-які обмеження *forum internum*. У практиці Європейського суду межі дозволеного втручання у *forum internum* не є чітко

визначеними: вважається, що коли особа спроможна зберегти власні переконання, порушення *forum internum* не мало місця. Суд визнав можливість певних обмежень *forum internum* у деяких спеціальних суб'єктів: військовослужбовців, священнослужителів державних церков та осіб, які працюють за контрактом. Погодження з правилами статутів та вимогами контрактів за власним бажанням, а також можливість вибору альтернативної поведінки, на думку Суду, гарантує захист їхнього *forum internum*.

11. Свобода совісті, думки чи переконань відрізняється від свободи сповідувати релігію чи переконання. Міжнародне право передбачає чотири конкретні форми реалізації права на свободу віросповідання: богослужіння (або відправлення) культу, дотримання (або практику) релігійного життя, виконання релігійних приписів та навчання. Вони є вичерпним каталогом.

12. У міжнародному праві не існує чіткого визначення термінів “богослужіння”, “дотримання”, “виконання” та “вчення”. У “прецедентному” праві Європейського суду терміни “богослужіння” та “дотримання” ототожнюються; “учення” включає до себе навчання релігії, заснування релігійних навчальних закладів, здійснення підготовки релігійних керівників, переконання інших змінити релігію; “виконання” застосовується безпосередньо як до виконання приписів власної релігії, так і до широкого кола дій. Тест “Арроусміт”, якій застосовується Європейським судом, обмежує коло дій, які можна відносити до “виконання”. Згідно з ним, “виконання” не застосовується до кожної дії, мотивованої релігією: якщо дії особи прямо не виражають її переконань, вони не підлягають захисту за ст. 9. На універсальному рівні такі обмеження не застосовуються.

13. Обмеження на свободу віросповідання мають відповідати трьом міжнародно-правовим вимогам: легітимності, необхідності та доцільності. Вони повинні бути чітко виписані в національному законі, зрозумілими та гарантувати правовий захист від довільного втручання з боку публічної влади. Вони мають бути необхідними в демократичному суспільстві, під яким Європейський суд розуміє панування плюралізму та верховенства права. Держава повинна не усувати причину напруженості шляхом знищення плюралізму, а забезпечити толерантність між конкуруючими групами. Держава самостійно має визначити “необхідність”, проте Суд відіграватиме роль арбітра і має право остаточного вирішення. Обмеження мають чітко відповідати встановленій міжнародним правом цілі: охорона суспільної безпеки, порядку, здоров'я та моралі, та основних прав і свобод інших. Інші цілі для обмеження свободи віросповідання, навіть з причин державної безпеки, не дозволяються ані універсальним, ані регіональним міжнародним правом.

14. За міжнародним правом держава не має права втручатися у внутрішню діяльність релігійних організацій. Вона має надати релігійній спільноті статус юридичної особи, коли остання цього бажає для мирної та законної реалізації права на свободу об'єднання, незалежно від

релігійної доктрини такої релігійної організації. Обов'язок держави дотримуватися нейтралітету й безсторонності є несумісним із повноваженнями державних органів оцінювати легітимність релігійних переконань.

15. Сучасні міжнародно-правові норми захисту права на свободу совісті та віросповідання створюють певну відправну точку у вивченні міжнародно-правового забезпечення цього права. Право на свободу совісті та віросповідання є комплексною та динамічною нормою, зміст якої уточнюється, розширюється, трансформується міжнародними механізмами відповідно до реалій міжнародного життя. Дослідження практики Комітету з прав людини та Європейського суду з прав людини вказує на те, що по відношенню до права на свободу совісті та віросповідання в них панує ліберальний підхід, який вміщує дуже широке коло релігійних та нерелігійних переконань.

16. Важливу роль в тлумаченні та реалізації Україною її міжнародно-правових зобов'язань в сфері захисту релігійних прав людини відіграють рішення та зауваження щодо України наглядових механізмів ООН, Ради Європи, ОБСЄ. Незважаючи на те, що вітчизняне законодавство у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання вважається одним із найбільш демократичних на пострадянському просторі, воно все ж таки не відповідає повністю міжнародно-правовим вимогам та зобов'язанням України і потребує суттєвого вдосконалення. Зокрема Україна має внести зміни до національного законодавства у відповідності до чітких зауважень, які містяться в висновках та рекомендаціях комітетів ООН, ПАРЕ та Комітету міністрів Ради Європи, а також до прецедентної практики Європейського суду, яка має застосовуватися як джерело права.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Сорокун В. М. Загальноправові стандарти права на свободу віросповідання в міжнародному праві / В. М. Сорокун // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2008. – № 1 (33). – С. 129–137.

2. Сорокун В. М. Захист права на свободу віросповідання в міжнародних договорах Росії XVIII-XIX ст. / В. М. Сорокун // Вісн. Харків. нац. ун-ту внутр. справ. – Х. : Вид-во ХНУВС, 2007. – № 39. – С. 144–154.

3. Сорокун В. М. Розвиток права на свободу совісті й віросповідання в універсальному міжнародному праві з часів прийняття Загальної декларації прав людини / В. М. Сорокун // Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб. / [відп. ред. В. Я. Тацій]. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 99. – С. 220–227.

4. Сорокун В. М. Захист права людини на свободу віросповідання у справі “Свято-Михайлівська парафія проти України / В. М. Сорокун // Логіка та право : матеріали I Всеукр.

наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених та круглого столу «Релігія і право в Україні : історія та сучасність» / [упоряд. О. М. Юркевич]. – Х., 2008. – С. 182-183.

5. Сорокун В. М. Міжнародний захист релігійних прав людини Спеціальним доповідачем ООН з свободи релігії та віросповідань / В. М. Сорокун // Осінні юридичні читання : тези доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської наукової конференції молодих вчених 12-13 листопада 2008 р. / [за заг. ред. А. П. Гетьмана]. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – С. 130-131.

6. Сорокун В. М. Систематизація права на свободу віросповідання в теорії міжнародного права XIX ст. / В. М. Сорокун // Сучасні проблеми юридичної науки : тези доповідей та наукових повідомлень всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів / [за заг. ред. А. П. Гетьмана]. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. – С. 177–180.

АНОТАЦІЇ

Сорокун В. М. Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2009.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню міжнародно-правового захисту права людини на свободу совісті та віросповідання. Досліджено генезис права на свободу совісті та віросповідання в міжнародному праві, міжнародно-правові стандарти цього права на універсальному рівні в рамках ООН та регіональному рівні в рамках Ради Європи, міжнародно-правове співробітництво України в сфері захисту цього права.

Ключові слова: права людини, свобода совісті, релігії та віросповідань, дискримінація на ґрунті релігії чи переконань, Комітет з прав людини, Європейський суд з прав людини.

Сорокун В. Н. Международно-правовая защита права на свободу совести и вероисповеданий. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.11 – международное право. – Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. – Харьков, 2008.

Диссертация посвящена комплексному исследованию международно-правовой защиты права на свободу совести и вероисповеданий. Исследуется генезис права на свободу совести и вероисповеданий, международно-правовые стандарты этого права на универсальном уровне в

рамках ООН и на региональном уровне в рамках Совета Европы, международно-правовое сотрудничество Украины в области защиты этого права.

Доказывается, что современные международно-правовые нормы защиты права на свободу совести и вероисповеданий являются международными минимальными стандартами этого права. Получило дальнейшее развитие сравнительно-правовое исследование универсальных и региональных и международных организационно-правовых механизмов гарантирования и защиты этого права. Определяются особенности международно-правовых стандартов этого права на универсальном и региональном уровнях.

Ключевые слова: права человека, свобода совести, религии и вероисповедания, дискриминация на почве религии или убеждений, Комитет по правам человека, Европейский суд по правам человека.

Sorokun V. M. International Protection of the right for the freedom of conscience and belief.

– Manuscript.

The thesis for the scientific degree of Candidate of Legal Sciences, speciality 12.00.11 – International Law. – The Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine. – Kharkiv, 2009.

The thesis is dedicated to a complex study of international protection of the right for the freedom of conscience and belief. It investigates the development of the right for the freedom of conscience and belief in international law, its international standards on the universal level based upon UN documents and on a regional level in the framework of the Council of Europe, international cooperation of Ukraine in protecting this right.

Key words: human rights, freedom of conscience, religion and belief, discrimination based on religion or belief, Human Rights Committee, European Court of Human Rights.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент
Тарасов О.В.

Підписано до друку 25.02.2009. Формат 60x90¹/₁₆. Папір офсетний.
Віддруковано на ризографі. Умов. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 14/09.

Віддруковано з оригінал-макета у друкарні ПП. “Титов Є.В.”
61005, м. Харків, просп. Московський, 75